

**БУДІВНИЧИЙ ЗЕЛЕНОГО СВІТУ —
ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ КОЛЕСНИКОВ**

Досліджено життєвий шлях, громадську та наукову діяльність Олександра Івановича Колесникова (1888–1972) — відомого вітчизняного вченого в галузі лісівництва, дендрології, паркового будівництва. Розкрито внесок О.І. Колесникова в організацію лісової справи в Україні, розвиток міської садово-паркової архітектури (Харків, Київ, Канів, Крим, міста Росії).

The life, public and scientific activity of Olexandr Ivanovych Kolesnykov (1888–1972), a famous national scientist in the field of forestry, dendrology and park construction are investigated. O.I.Kolesnykov's contribution to the organization of forestry in Ukraine, the development of town landscape architecture (Kharkiv, Kyiv, Kaniv, the Crimea, cities in Russia) is shown.

Бракве чяви, аби осягнути в всій повноті творчий доробок цієї сильної талановитої людини. Впродовж 83 років вистачало йому життєдайної енергії протистояти силам смерті та руйнування. А там, де землі торкнувся його добрий геній, — і досі «грає море зелене» [1, с. 13]! Людина, яка прийшла в цей світ, щоб зробити його прекраснішим, затишнішим, добрішим — так можна сказати про видатного вітчизняного лісівника, дендролога, будівника парків, професора, доктора сільськогосподарських наук, Заслуженого діяча науки та техніки Російської Федерації Олександра Івановича Колесникова (1888–1972).

В історії життя та творчості цього вченого виразно виділяються три періоди: з юності до початку 30-х рр. — Олександр Іванович займався лісоводною наукою та державною організацією лісової справи: 30-і, 40-і та 50-і рр. — були віддані переважно зеленому будівництву, садово-парковій архітектурі; останні роки життя — професор зосередив свої творчі сили на дендрологічних дослідженнях. Кожному з періодів відповідало певне, досить вузьке коло фахового спілкування, яке вчений покидав, переходячи, так би мовити, на іншу «орбіту обертання». Тому діячі лісової галузі знали його як лісівника, ландшафтні архітектори — як паркобудівника, а дослідники декоративних рослин — як неперевершеного дендролога. Мабуть, саме тому нам не вдалося знайти жодної публікації, в якій би людська постать Олександра Івановича та його творчий доробок знайшли б відповідну взагальнюючу оцінку. Досить розгорнутою можна вважати статтю, присвячену професорові О.І. Колесникову в

біобібліографічному словникові 1952 р. видання «Русские ботаники (ботаники России — СССР)» [2, с. 266–267]. Згадки про нього в книгах із історії Харківського національного аграрного університету носять суто епізодичний характер [3, с. 99]. Найбільш повною характеристикою життєвого та творчого шляху вченого, та, на жаль, останньою згадкою про нього можна вважати вступне слово заступника академіка-секретаря Відділення лісівництва та агролісомеліорації ВАСГНІЛ Г.Ф. Железнякова до книги професора О.І. Колесникова «Сосна пицундская и близкие к ней виды», що вийшла друком в Москві в 1963 р. [4]. За якихось 30 років спогад про цю людину стерся з пам'яті нащадків. Натомість в фондах бібліотек вдалося відшукати чимало книжок і журнальних статей, що належать перу О.І. Колесникова. Ці публікації вражають своєю кількістю, різноспрямованістю та глибиною змісту і підводять до думки про масштабність особистості їхнього автора та неординарність його долі.

Безпосереднім поштовхом до початку збирання матеріалів про О.І. Колесникова послужила робота з відтворення історії Харківської національної академії міського господарства (ХНАМГ), яка зобов'язана професорові кількома найяскравішими сторінками. Про це свідчать спогади колишнього ректора Харківського інституту інженерів комунального будівництва І.О. Ігнаткіна, що зберігаються в фондах Музейного комплексу ХНАМГ [5]. Подальший збір інформації про О.І. Колесникова становив досить важкий процес, вирішальну роль в якому відіграла люб'язна допомога наукового керівника Науково-дослідного інституту гірського лісівництва та екології лісу в м. Сочі, який надіслав до Харкова копії документів із особової справи професора, що зберігається в архіві цього інституту.

Відтак, ця стаття є першою спробою цілісного висвітлення життєвого шляху та творчого спадку О.І. Колесникова.

Дивним чином відбилася в біографії вченого складна та драматична епоха в історії нашої Вітчизни — ХХ ст. Народився Олександр Іванович в 1888 р. в селі з виразною назвою Веселі Терни Верхньодніпровського району на Катеринославщині (нині ця місцина стала північною околицею м. Кривий Ріг) в селянській родині. Туберкульоз ще зовсім молодими звів в могилу його батьків (батька — 26 років, а матір — 24-х), після чого хлопчик потрапив на виховання до дитячого ремісничого притулку в Катеринославі. З 1904 по 1908 рр. Олександр земським коштом навчається в Катеринославському реальному

вчилиші, а далі вступає на навчання до Санкт-Петербурзького лісового інституту. На першому курсі юнак бере участь в студентському страйку й невдовзі одержує повідомлення про виключення з інституту.

Поля дала О.І. Колесникову ще один шанс отримати вищу освіту: 1910 р. він знову став студентом — вступив до Ново-Олександрійського сільськогосподарського та лісового інституту поблизу м. Любліна в Царстві Польському. З початком світової війни інститут із Польщі був евакуйований до Харкова, де в 1915 р. Олександр Іванович отримав диплом і був залишений при кафедрі лісовпорядкування для підготовки до викладацької діяльності [6, арк. 1–4]. Колишня історія з виключенням із столичного вишу навчила нашого героя триматися подалі від політичних суперечок. Так що згодом в висновку комісії з атестації викладацького та технічного персоналу, яка розглядала справу молодого професора 15 жовтня 1923 р., відзначають: «Любить пристосовуватися до існуючої влади, тому політична фізіономія невловима» [7].

Педагоги не помилилися, взявши завзятого випускника до аспірантури: вже в 1916 р. в журналі Міністерства землеробства «Сельское хозяйство и лесоводство», що виходив в Петрограді, була надрукована його велика стаття «Лесоводственное и финансовое значение белой акации в степном лесоразведении». Матеріали для цієї роботи молодий учений зібрав на рідній Катеринославщині, на Комісарівській дослідній ділянці Верхньодніпровського лісництва [8]. У 1918 р. Олександр Колесников був обраний асистентом, а в 1922 р. — професором кафедри «Державне лісове господарство та статистика». Теоретичний багаж, здобутий О.І. Колесниковим в дореволюційні роки, інтенсивно поповнювався завдяки його роботі на посадах інспектора-ревізора, а згодом — заступника начальника Всеукраїнського управління лісами Народного комісаріату землеробства України. «Дуже активний в веденні доручених йому справ», — сказано далі в характеристиці О.І. Колесникова. «Щікається новими течіями науки» [7]. Невдовзі до педагогічної та організаційної діяльності додалася й адміністративна. Протягом 20-х рр. він обіймає посади декана лісового факультету, проректора та ректора інституту, аж до переводу в 1930 р. лісового факультету до Києва.

Наукова робота, яка розгорнулася на факультеті ще в 1924–25 рр., значно активізувалася завдяки створенню в

1927 р. під керівництвом професора Г.М. Висоцького науково-дослідної кафедри лісівництва. На цій кафедрі О.І. Колесников очолив секцію дендрології, повною мірою відновивши перервані громадянською війною дослідження. Як ерудований фахівець і авторитетний управлінець професор доклав неабиякої енергії до налагодження лісової дослідної справи в Україні та в СРСР загалом. Продовжуючи традиції докучаєвської наукової школи, в другій половині 20-рр. він став одним із провідних діячів цього напрямку лісівництва. І тому саме його було делеговано від України на I Міжнародний конгрес лісових дослідних станцій в Стокгольмі, де він виніс на розсуд колег змістовну доповідь «Про потребу вивчати питання лісової генетики та селекції по лісових дослідних станціях та про деякі наслідки в цій справі на Україні» [9]. У цій доповіді О.І. Колесников переконливо доводив безперечну ефективність використання наукового апарату генетики для виведення нових, досконаліших порід деревних культур, палко обстоював ідею створення міжнародної мережі лісових дослідних станцій «зі спільною програмою та єдиною методологією роботи». Він навіть запропонував можливий план дій цієї асоціації. А в себе на Батьківщині вчений став справжнім піонером селекційної справи, досліджуючи зі своїми співробітниками питання самозапилення дерев [3, с. 94]. Того самого року вчений із науковими відрядженнями відвідав Данію, об'їхав Німеччину. У спілкуванні з іноземними колегами, як і в знайомстві з новітніми досягненнями світової науки, йому дуже допомагало чудове знання низки європейських мов (англійської, французької, німецької, польської) [6].

Наприкінці 20-х рр., коли в Радянському Союзі почалося розгортання процесу індустріалізації, невимірно зростає потреба в деревині. Серед лісівників виникла бурхлива дискусія стосовно принципів лісокористування. Жорстокій критиці були піддані фундаментальні принципи постійності, невиснажливості та безперервності користування лісом, розроблені класиком лісової науки Г.Ф. Морозовим і закладені в першу радянську лісовпорядну інструкцію 1926 р. його соратником М.М. Орловим. У 1929 р. начальник Центрального управління лісами Наркомзема СРСР М.Г. Здорик цинічно писав: «Поки ліс нам потрібен, ми його будемо рубати в розмірі нашої потреби, не зважаючи на жодні теоретичні судження» (тут і далі переклад — *Н.Т.*) [10, с. 393]. Ще відвертішим був в своєму виступі в

№10-му журналу «Більшовик» за 1932 р. нарком лісової промисловості СРСР Лобов: «Впровадження наукових принципів у практику лісового господарства неминуче призвело б до зриву завдань по розгортанню лісової промисловості, а тому потрібно викинути з вжитку лісову науку і всяких там Морозових та Орлових. Жодних розрахункових лісосік, рубати по потребі, не зважаючи на мудрування вчених-лісівників» [11]. Уся ця ваханалія носила назву «ідеологічної боротьби на лісовому фронті». Результатом такої «дискусії» став, фактично, розгром лісової науки, арешти та репресії всього керівництва «Головлісоохорони» при РНК СРСР та керівництва Наркомлеспрому. 5 грудня 1929 р. було прийнято «Положення про радянські лісові господарства — лісгоспи та ліспромгоспи». В Україні тоді відбулося об'єднання лісництв з лісозаготівельними органами, були утворені *радлісгоспи*, покликані «здійснювати всі виробничі процеси по лісопоновленню, піднесенню продуктивності лісоставів і поліпшенню їхньої якості, лісозаготівлях, первісній обробці та переробці деревини» [12, с. 28]. Інтереси лісового господарства було підпорядковано інтересам лісової промисловості. Про це, зокрема, свідчить перелік наукових тем, над якими працював на початку 30-х шойно створений Науководослідний інститут лісового господарства і агролісомеліорації [13, с. 12–14, 17]. А ідеологічна кампанія проти захисників принципу безперервності лісокористування, яка докотилася й до Харкова, захопила в свої жорна групу провідних лісівників республіки. Серед тих, кому закидалася участь в «шкідницькій контрреволюційній організації», був і професор О. І. Колесников. Початок слідчій справі стосовно діячів Всеукраїнського управління лісами (ВУПЛ) було покладено 16 листопада 1929 р., коли органи ОДПУ–НКВС заарештували завідувача лісокультурним відділом цього управління професора В.Я. Гурського. За два наступні місяці за ґратами опинилася велика група авторитетних вчених-лісівників, серед яких був і Олександр Колесников [14, с. 9]. Автор розгромної статті в четвертому номері «Українського лісовода» за 1930 р. І. Романівський стверджував: «Ця контрреволюційна група в лісовому господарстві, використовуючи свій стан на відповідальних посадах в ВУПЛі, ставила собі за завдання зберегти колишні поміщицькі лісові масиви» [15, с. 3]. А опублікована в тому самому числі журналу постанова президії Всеукраїнської профспілки сільськогосподарських та лісових робітників зажала:

«найсудовішої кари групі шкідників-спеціалістів в сільському та лісовому господарстві» [16, с. 5–6]. У контрреволюційній діяльності був звинувачений навіть такий визнаний авторитет в лісівництві, як Г.М. Висоцький [17, с. 53]. Такий загрозливий перебіг подій, вірогідно, і змусив О.І. Колесникова — широко знаного й авторитетного лісівника — покинути звичну царину та шукати нове поле для застосування своїх фахових знань і досвіду. В цей час в центрі уваги господарських органів опинилася проблема озеленення швидко зростаючих населених міст країни. В січні 1930 р. в Ленінграді була проведена спеціальна нарада, присвячена цій темі [18, с. 19–21].

Отже, з початку 30-х рр. із властивими йому глибиною та розмахом Олександр Іванович береться за розв'язання проблем зеленого будівництва, підходячи до цього завдання комплексно. Так, одночасно він займається формуванням асортименту декоративних рослин, придатних для цілей озеленення, розробляє нові передові технології їх вирощування та необхідні для цього знаряддя (винахід розбірного металевого вазона для пересадки великих дерев, вперше успішно застосований на вулицях Харкова) [1, с. 9]. Свої ідеї стосовно озеленення міського середовища професор втілював в життя, працюючи над створенням генеральних планів багатьох міст України в Харківському інституті «Діпромiсто». За його участі проходили роботи з озеленення й укріплення схилів правого берега Дніпра в Києві, проектувалося зелене вбрання Тарасової Гори в Каневі, були складені проекти озеленення території Харківського тракторного заводу (ХТЗ) та селища тракторобудівників, під час підготовки до встановлення пам'ятника Кобзареві проводилася реконструкція саду ім. Шевченка в Харкові. Легендарні зимові сади першого в СРСР палацу піонерів, відкритого в Харкові 1935 р., теж завдячують своїм народження Олександрові Івановичу. Одним із важливих факторів успішної озеленувальної роботи професора стала його тісна співпраця в ці роки з Державним Никитським ботанічним садом, про що красномовно свідчить його 60-сторінкова стаття «Роль Никитского ботанического сада в зелёном строительстве СССР», що посідає чільне місце в книзі до 125-річчя цього славетного закладу [19, с. 17–78]. Нарешті, О.І. Колесников переймався підготовкою кадрів архітекторів-озеленювачів. У 1931 р. в Харківському художньому інституті він заснував паркобудівельний факультет, на якому очолив кафедру «Ботанічні основи паркового будівництва». Професор продовжував керувати фа-

культетом і в Харківському інституті інженерів комунального будівництва, куди той був переведений 1934 р.. Тут в передвоєнні роки він виховав цілу когорту архітекторів-озеленювачів та заклав основи наукової школи паркобудування. На початку Великої Вітчизняної в лавах Народного ополчення професор готував місто до оборонних боїв. А коли стала ясною неминучість відступу, професор організував евакуацію колективу цього ВНЗ на Кавказ, до аллерівського радгоспу «Південні культури», з яким в 30-і рр. зав'язав міцні творчі стосунки [5].

Працюючи в роки війни в Абхазькому науково-дослідному інституті лісового господарства та одночасно обіймаючи посаду заступника директора Никітського ботанічного саду з наукових питань під час перебування цієї установи в евакуації в м. Сухумі, видатний ботанік проводив дослідження та заготовку лікарських рослин для потреб фронту [2, с. 266]. Результати своїх досліджень узагальнив в працях «Ценные лекарственные растения Кавказа», «Дикорастущие лекарственные растения Абхазии и северных районов Черноморского побережья Кавказа», а також в брошурі, адресованій кримським партизанам, «Дикорастущие лекарственные съедобные и ядовитые растения горного Крыма» [20].

Подальша творча праця Олександра Івановича проходила вже за межами України та була пов'язана здебільшого з вивченням субтропічної рослинності. Відновити зруйноване війною зелене господарство міст і сіл СРСР — такою була найперша мета післявоєнних зелених архітекторів. О.І. Колесников бере участь в розробці плану відбудови м. Твапсе, консультує проекти відродження Сталінграда та Севастополя (в плані озеленення). У 1946–1949 рр. Олександр Іванович викладає декоративне садівництво в Московській сільськогосподарській академії ім. К.А. Тимирязєва і завідує там кафедрою, водночас, на запрошення інших сільськогосподарських вузів читаючи їхнім студентам лекції з цієї дисципліни (про це згадав колишній студент Харківського сільгоспінституту, професор Б.Ф. Остапенко). У повоєнні роки вчений готує до видання фундаментальний твір, багато ілюстрований власноруч зробленими фотографіями книг «Архитектура парков Кавказа и Крыма» обсягом 25 друкованих аркушів [21].

Набутий в воєнні роки досвід вивчення лікарських рослин дав змогу професорові в той самий час, за дорученням Міністерства лісової промисловості, займатися виконанням урядової

постанови про будівництво експериментального колхішинового заводу та засвоєння промислового виробництва колхішину (алкалоїду рослинного походження, який зупиняє зріст живих тканин, сфери використання якого — протипухлинна терапія та генетичні дослідження). Одночасно Олександр Іванович керував колхішиною лабораторією Центрального науково-дослідного інституту лісової хімії. А після передачі цього заводу Міністерству охорони здоров'я РРФСР, у 1949–1950 рр. Олександр Іванович перейшов працювати до Московського аптечного науково-дослідного інституту, де став на чолі фітохімічної лабораторії в Москві та експериментальної бази (колхішинового заводу) в Адлері. Застосуванню колхішину задля одержання нових форм сільськогосподарських рослин була присвячена й остання наукова праця професора, що вийшла в Ленінграді у 1972 р. вже після смерті автора [22].

Першу половину 50-х рр. професор присвятив проектуванню парків у санаторіях Чорноморського узбережжя, працюючи в інституті «Ліпрокомунбуд» Міністерства комунального господарства РРФСР. Усе нові й нові парки в Криму, Сочі, Грузії будуються за його проектами. З кінця 1956 р. О.І. Колесников очолив наукову роботу в Сочинській науково-дослідній станції субтропічного лісового та лісопаркового господарства Всесоюзного науково-дослідного інституту лісівництва та механізації лісового господарства, який розміщується безпосередньо на території славнозвісного Сочинського дендрарію. А у 1957–1958 рр. за його проектом створюється найбільший в СРСР дослідно-показовий дендропарк неподалік Тбілісі. На запрошення Словацької академії наук, Олександр Іванович двічі відвідав Чехословаччину з метою консультування дендрологічного інституту та низки міст і курортів з питань озеленення та відродження цінних історичних парків [4].

У 60-і роки О.І. Колесников очолив наукову роботу Абхазької науково-дослідної лісової дослідної станції в м. Очамчирі. Предметом наукового дослідження та невпинної творчої роботи професора в ці роки стала реліктова пісундська сосна та її унікальний гай на субтропічному мисі Пісунда. Результатом стала не лише книга [4], а й нові посадки пісундської та спорідненої з нею ельдарської сосни на вулицях Тбілісі, Баку, Ашхабада, Душанбе та інших міст. Чудовим підсумком багаторічної наукової діяльності професора Олександра Колесникова можна вважати два перевидання (1960, 1974) його капітальної праці, що й нині є насті-

льною книгою творців зеленого довкілля. «Декоративна дендрологія», обсягом понад 90 друкованих аркушів. Не припиняв професор і роботу з підготовки молодих вчених, керуючи аспірантами з Росії, Грузії, Азербайджану. Пішов з життя професор О.І. Колесников у 1972 р.

У нашій публікації ми не претендуємо на будь-яку повноту розкриття всіх обставин життєвого та творчого шляху О.І. Колесникова, а лише сподіваємося, що постать невтомного шукача та будівничого приверне увагу дослідників історії вітчизняної науки.

У зборі інформації про О.І. Колесникова неопіненну допомогу авторові надали працівники Українського ордена «Знак Пошани» науково-дослідного інституту лісового господарства та агролісомеліорації ім. Г.М. Висоцького, Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва, НДІ гірського лісівництва та екології лісу в м. Сочі. Значний внесок в дослідження зробив ветеран українського лісівництва, професор, доктор сільськогосподарських наук Борис Федорович Остапенко. Всім їм автор висловлює широкі подяки.

1. *Колесников А.И.* Список научных трудов, проектных и производственных работ и изобретений. (К 70-летию со дня рождения и 45-летию научной и производственной деятельности). – Сочи, 1958. – 13 с.

2. Русские ботаники (Ботаники России – СССР). Биографо-библиографический словарь. – Т. 4. – М.: Изд-е Московского общества испытателей природы, 1952. – 654 с.

3. *Фирсенко И.Д.* Харьковский ордена Красного Знамени сельскохозяйственный институт имени В.В. Докучаева: Очерки истории. – К., 1968. – С. 75, 86, 91.

4. *Колесников А.И.* Сосна Пицундская и близкие к ней виды. – М.: Лесбумиздат, 1963.

5. *Игнаткин А.И.* В годы грозных испытаний // Альманах музея. Выпуск «История Харьковской государственной академии городского хозяйства». 55-летию Победы в Великой Отечественной войне. – Х.: ХГАГХ, 2000. – 85 с.

6. Архів НДІ гірського лісівництва та екології лісу м. Сочі. Особова справа О.І. Колесникова. – Арк. 20–22.

7. ДАХО. – Ф. Р-1148. – Оп. 7. – Спр. 7. – Арк. 13.

8. *Колесников А.И.* Лесоводственное и финансовое значение белой акации в степном лесоразведении // Сельское хозяйство и лесоводство. – июнь 1916. – С. 196–234.

9. *Колесников О.И.* Про потребу вивчати питання лісової генетики та селекції по лісових дослідних станціях та про деякі наслідки в цій

справі на Україні // Резюме доповідей на Міжнародному конгресі з лісової досвідної справи в Стокгольмі 1929 р. – Х., 1929. – 44 с. – С.22–25.

10. *Редько Г.И., Редько Н.Г.* История лесного хозяйства в России. – Санкт-Петербург – Москва: МГУЛ, 2002. – 458 с.

11. *Фирдичко О.І., Бондаренко В.Д.* Першопостаті українського лісівництва: Нариси лісової історії. – Львів: Бібльос, 2000. – С. 31–32.

12. *Гиба А.* На нові рейки // Український лісовод. – 1929. – № 14. – С. 27–31.

13. УкрНДІЛГА / За ред. В.П. Ткача, В.Л. Мешкової. – Харків: 2005. – 216 с.

14. *Вакилюк П.Г.* Лісівники – жертви тоталітарної системи. Лекція. – К.: Укрцентр кадрліс, 2004. – 40 с.

15. *Романівський І.* На боротьбу з контр-революційним шкідництвом // Український лісовод. – 1930. – №4. – С. 1–4.

16. Найсудовішої карі групі шкідників-спеціалістів в сільському та лісовому господарстві України. Постанова президії ВУКв СГЛР про шкідницьку організацію в сільському та лісовому господарстві України // Український лісовод. – 1930. – № 4.

17. *Логгинов Б.И.* Высоцкий и его наследие (К 125-летию со дня рождения) // Вісник аграрної науки. – 1991. – № 2.

18. *Скоробагатий О.* Салово-паркова нарада в Ленінграді // Український лісовод. – 1930. – № 3.

19. *Колесников В.И.* Роль Никитского ботанического сада в зелёном строительстве СССР // Никитский ботанический сад им. В.М. Молотова за 125 лет деятельности (1812–1937) Материалы V юбилейного пленума секции субтропических культур (Ялта, 25–27 октября 1938 г.) Под ред. Академика Н.И. Вавилова и канд. с.-х. наук И.А. Никитина. – М.: ВАСХНИЛ, 1939. – 192 с.

20. Архів Нікітського ботанічного саду – національного наукового центру. – Опис 3. Спр. 2. – Арк. 26.

21. *Колесников А.И.* Архитектура парков Кавказа и Крыма. – М.: Гос. архитектурное изд-во, 1949.

22. *Колесников А.И.* Колхицин и получение новых форм сельскохозяйственных растений. – Л.: Колос, 1972.